

JELENA MARKOVIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

(RE)KONSTRUKCIJE IDENTITETA U UDŽBENIČKOJ PRODUKCIJI: ANALIZA SADRŽAJA UDŽBENIKA ZA PRVA ČETIRI RAZREDA OSNOVNE ŠKOLE OD 1945. GODINE DO DANAS

Članak se bavi udžbenicima, radnim bilježnicama i priručnicima za nastavnike za prva četiri razreda osnovne škole od 1945. godine do danas. Autorica nastoji ukazati na udžbeničku produkciju kao mjesto na kojem se sukreira društveno sjećanje i društveni "zaborav" odnosno promatra ih kao dimenziju političke moći te kao mjesto sukreiranja socijalne konstrukcije djetinjstva i zbilje uopće. Doba društvenih kriza promatra kao doba (re)konstrukcije identiteta te naglašava ideološku determiniranost udžbeničke produkcije.

Ključne riječi: školski udžbenici, identitet, djetinjstvo

1. Udžbenici kao multidisciplinarni analitički materijal

Potaknuta različitim aspektima, istraživačkim prioritetima i problemima vlastite discipline, nekolicina je istraživača u Hrvatskoj posezala za školskim programima i udžbeničkom građom kao analitičkim materijalom. Intenzivnija istraživanja, koja nisu isključivo pedagoška, počinju uglavnom krajem 1970-ih i početkom 1980-ih i aktualna su sve do danas jer se uvidjelo koje sve aktivnosti proizvode identiteti (usp. Appadurai 1996:183), koji se, među ostalim, sukreiraju u školskim klupama.

Riječ je o sociološkim, historiografskim, etnološkim i folklorističkim studijama koje propituju različite aspekte udžbeničkih sadržaja. Neki su od problema (re)prezentacija usmene književnosti (Mimica 1978; Bošković-Stulli 1983; Perić-Polonijo 1985; Marks 1987), geneza južnoslavenskih nacionalizama i udžbenici prije 1914. godine (Jelavich 1992), konstrukcije

nacionalnog identiteta mladih povijesnim sadržajima (Baranović 1999), promjene u nastavi povijesti u prvoj polovici 1990-ih godina (Koren 2006)¹ kao i problem perpetuiranja tradicionalnog historiografskog obrasca te problem trivijalizacije i popularizacije povijesti u udžbenicima (Budak npr. 1997). Nadalje, propituju se problemi neprimjerenosti ideološko-odgojnih sadržaja (Polšek 1983), socijalne konstrukcije i (re)prezentacije roda (Polić 1986 i u tisku, Sklevicky 1996, Baranović 2000) te problemi interakcije kulture, etničnosti i obrazovanja (Čačić-Kumpes 1999).² Problemima uključivanja i provođenja edukacije za mir i ljudska prava u školama u Hrvatskoj bavi se Vedrana Spajić-Vrkaš sa suradnicima. Sastavljanje priručnika za učitelje osnovnih škola konkretni je rezultat koji može utjecati na okolnosti samog obrazovnog procesa (Spajić-Vrkaš 2004).

Rezultati gotovo svih istraživanja, ma koliko bila različita njihova očista, njihove disciplinarnе tradicije, metode, vremensko razdoblje koje obuhvaćaju, pokazali su da je sadržaj udžbenika uvelike neprimjeren s obzirom na: populaciju kojoj su namijenjeni, stvarnost u kojoj živimo, relevantne znanstvene spoznaje pojedinih disciplina, ali često i temeljne ljudske i demokratske tekovine i vrijednosti. Sve ove rasprave i prijepori koji proizlaze iz sadržaja udžbeničke građe, a koje problematiziraju različite discipline, zapravo su odraz onoga što je UNESCO nazvao "ograničenim i iskrivljenim viđenjem svijeta"³ (Iz UNESCO-a 1993:393-396).

Predmet istraživanja ovoga rada su udžbenici, radne bilježnice i priručnici za nastavnike za prva četiri razreda osnovne škole od godine 1945. godine do danas. U središtu zanimanja su udžbenici za nastavni predmet *Priroda i društvo*, koji je formalno uveden tek 1953. godine. Nastavni materijali za taj predmet počinju kontinuirano izlaziti u drugoj polovici 1960-ih i prvoj polovici 1970-ih godina. Udžbenici su to koji do danas ustraju na koncepciji širenja koncentričnoga kruga od primarno privatnog do javnog, a ponekad čak i globalnog identiteta pojedinca. Ovakva je koncepcija raspoređena po razredima. Postavljeni problemi u tekstu preslika su tema koje udžbenici sustavno predstavljaju od sredine 1960-ih, a koji se parcijalno pronalaze i u prijašnjim, drukčije koncipiranim udžbenicima.⁴ Stoga naglasak je stavljen na prikaz pojmova roda, doma i obitelji, lokalne zajednice, regije i domovine te

---

¹ Povijesne sadržaje autorica prati u udžbenicima za VI., VII. i VIII. razred osnovne škole.

² Valja napomenuti i članak I. Price i M. Povrzanović (1995) "Autobiografije djece – ratnih prognanika kao etnografija odrastanja", koji obrađuje školske zadaćnice nastale u nastavnom procesu, premda autorice ne problematiziraju institucionalne okolnosti nastanka autobiografskih iskaza.

³ Tako je nazvana tema u nastavnoj jedinici "Svijet kakvim ga vidimo" (Iz UNESCO-a 1993).

⁴ Prije uvođenja predmeta *Priroda i društvo* pratila sam čitanke "enciklopedijskog tipa" koje sadržajno pokrivaju više današnjih predmeta društvenog i humanističkog usmjerenja, zatim čitanke za nastavu jezika, a od sredine 1960-ih samo materijale za nastavni predmet *Priroda i društvo*.

se naglašavaju ključna mjesta promjenjivog simboličkog univerzuma koji se predstavlja u udžbenicima, a koji je zajedno sa spomenutim sadržajima sukreator identiteta učenika, društvenog sjećanja i socijalne konstrukcije djetinjstva te zbilje uopće.

2. Upisivanje ideologije: ideološka determiniranost udžbeničkih sadržaja

Udžbenici sa svojim popratnim sadržajima (radnom bilježnicom i priručnikom za nastavnike) za prva četiri razreda osnovne škole, kojima će se baviti ovaj rad, mogu se odrediti kao društveni mikrokozmos (usp. Polšek 1983:19).⁵ U prvom se razredu uči o domu i obitelji. U drugom je razredu pozornost usmjerena na uži zavičaj, u trećem na širi, a u četvrtom na domovinu.⁶ Takva koncepcija nastave osmišljena je iz najmanje dvaju razloga. Jedan je kognitivna sposobnost djeteta da najprije ovladava odgojnim i obrazovnim sadržajima koji su mu bliskiji u svakodnevnom životu, vezanim uz dom i obitelj te u manjoj mjeri za zavičaj, a tek onda onim apstraktnijima vezanim za lokalne institucije vlasti i domovinu. Drugi je razlog tomu održanje društvene kontrole principom širenja moći od primarno privatnog, a potom i javnog univerzuma pojedinca. Bez obzira na promjene naglaska s procesa fragmentacije na proces globalizacije i obrnuto, odnosno bez obzira na političku funkcionalnost i svrsishodnost regionalnog, odnosno nacionalnog identiteta, smatram da se ovaj princip koncentričnog, teritorijalnog i spoznajnog širenja, otkako je uspostavljen, nikad nije mijenjao upravo zbog prevage argumenta o kognitivnoj nekompetenciji djece da uče obrnutim redom.

Udžbenici za prva četiri razreda specifični su iz više razloga. Oni su prvi udžbenici s kojima se djeca susreću i u najvećoj mjeri pomoću njih uče o osnovnim pravilima društvenog ponašanja. Njihov sadržaj je često znatno pojednostavljen primjereno dječjoj dobi, što naglašava njihovu nemoć i ideološki "nadzor" kada se predstavljaju apstraktniji pojmovi i društveni odnosi kao što su primjerice odnosi u obitelji, međuovisnosti lokalnog, nacionalnog, globalnog i političko-ideološkog, ravnopravnost, sloboda, mnogostrukost i promjenjivost identiteta i promjenjivost svijeta u kojem živimo. Dominantna predodžba o djeci kao pasivnim članovima društva, osobito u njihovoj najranijoj dobi, uzrok je koncepciji udžbenika s naglaskom na odgojnim sadržajima i to ponajprije onim ideološkim, što nikako ne znači da upisivanje ideologije izostaje u onima obrazovnog karaktera. Međutim, za

---

⁵ Darko Polšek u analizi kulturnog sadržaja udžbenika predstavljenih na izložbi "Moja prva početnica" u Velikoj Gorici svaku pojedinu početnicu određuje kao društveni mikrokozmos (Polšek 1983:19). Komparativnom analizom sadržaja udžbenika iz različitih zemalja kritički se osvrće na ideološke odgojne sadržaje kao važne čimbenike konformiranja učenika.

⁶ Ovakav model možemo pronaći samo u udžbenicima za nastavni predmet *Priroda i društvo*.

razumijevanje ideološko-odgojnih sadržaja potreban je određeni stupanj konkretnih znanja. Analizirajući tipove vrijednosnih sudova, odnosno, ideološke modele ponašanja i konformiranja učenika u udžbenicima, D. Polšek prije svega ističe prevlast često nesvjesnih, "oprirodnjenih" (uglavnom s negativnim predznakom) odgojnih sadržaja nad obrazovnima. Disproporciju odgojnog sadržaja (smisla) i obrazovnog sadržaja (značenja) autor smatra glavnim "promašajem" u sastavljanju udžbenika (usp. Polšek 1983:19, 25).

Obrazovni cilj učenja slova, primjerice, "natopljen" je do te mjere ideološkim odgojnim sadržajima da se čini nemogućim postići logičko ili percepcijsko povezivanje pojmova u cjeline i odnose u prvoškolca, primjerice, neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, u uvjetima bitno drukčijim od današnjih, bez tiska, radija, televizije itd. Od 1945.-1960. u *Početicama*⁷ se slovo T uči uz pjesmu o Titu: "... Tito nas vodi./Mi smo Titovi. / Tito je sin domovine. / S Titom je sav narod. / Svi smo Titovi." (*Početica i čitanka za I razred osnovne škole* 1945:22); P se uči uz tekst "*Pionir*" (isto:26) i pismo tate malome Peri iz Armije (isto:27); slovo C se uči uz tekst u kojem se opisuje susret obitelji nakon rata i tekst o obnovi razrušene zemlje (isto:28, 29); Š je popraćen tekstom u kojem Šimun u šumi drži govor o dušmaninu (isto:31); B je borba nakon koje "Nema više ustaša ni Švaba." (isto:33); Z se uči uz tekst u kojem piše: "Zoran je vodnik pionira. (...) Za vrijeme Švaba crtao je crvene zvijezde po zidovima. Jednom je našu zvijezdu metnuo na zvonik. Pao je u zatvor." (isto:37); F su fašisti uz usklik "Smrt fašizmu! Sloboda narodu!" (isto:43); Lj je ljubav, i to bratska, s tekstom u kojem dječak bez roditelja (koje su ubili četnici) dolazi u kuću Hrvata, gdje mu domaćinov sin Ivo postaje "pravi brat" i koji završava: "Četnici i ustaše su banda. Učinili su mnogo zla i Srbima i Hrvatima." (isto:55); Dž je siromašni Džemal iz Bosne, Musliman (isto:57), koji se poslije javlja u tekstu Džemal i Džafer (*Početica* 1951-1960). Nazvati udžbenike dominantnim sredstvom konformiranja iz ove perspektive nikako se ne čini pretjeranim.

Iako udžbeničku produkciju ne možemo promatrati kao odraz stvarnosti, ne možemo joj osporiti veliku i prevratničku i moć održanja društvenih odnosa. U tome smislu valja imati na umu da su udžbenike sastavljali malobrojni pojedinci⁸ koji su "opstali" kao autori u doba velikih društvenih, političkih i ekonomskih promjena za kojih su se izdanja udžbenika izmjenjivala prema ponekad proturječnim ideološkim koncepcijama. Usto, udžbenici imaju veliku tržišnu vrijednost, a da bi se mogli upotrebljavati u nastavnom procesu, mora ih odobriti nadležno Ministarstvo ili neka druga

---

⁷ *Početica i čitanka za I razred osnovne škole* izlazi u četiri izdanja 1945.-1948., a u nepromijenjenih deset izdanja izlazi vrlo slična *Početica za I razred narodne škole* (koja mijenja samo naslov 1956. u *Početica za I razred osnovne škole*) od 1951.-1960.

⁸ Vidi "Citirani udžbenici".

institucija, što znači da moraju biti u skladu s društvenim vrijednostima i predodžbama koje određena politička opcija želi uspostaviti i održati.

Školski su udžbenici nekad (osobito nakon Drugoga svjetskog rata) imali višestruke funkcije. Bili su često jedina knjiga u obitelji i imali su funkciju sličnu današnjem propagandnom tisku, što se često postizalo fingiranim dokumentarizmom, primjerice, u procesu mitologizacije Tita. Svi udžbenici od 1945. do 1955. započinju tekstovima o Titovim predsjedničkim aktivnostima ili Titovim izjavama. Tito se obraća pionirima (*Čitanka za II razred* 1946:5 i *Čitanka za IV razred* 1947-1948:4), omladini Jugoslavije (*Čitanka za III razred* 1946:59), radnicima i seljacima (*Narodna čitanka 3* 1948:277). Sadržaj tih udžbenika naveliko je premašivao odgojne i obrazovne potrebe djece, čemu svjedoči i podatak da *Čitanka za IV razred* iz 1946., primjerice, ima preko 400 stranica. Preko najmlađih, udžbenici su bili namijenjeni cijeloj obitelji te su služili i opismenjivanju i promicanju društvenih vrijednosti i predodžaba. Ideološka determiniranost udžbeničkih sadržaja uzrokom je velikog udjela "simboličkog nasilja" i "kulturne samovolje"⁹ u udžbeničkoj produkciji.

3. Društvena kriza: doba (re)konstrukcije identiteta učenika

U razdobljima društvenih i političkih promjena mijenjali su se i sadržaji udžbenika.¹⁰ Promjenjivost sadržaja posljedica je složenih odnosa među

---

⁹ Pojmove su uveli Pierre Bourdieu i Jean-Claude Passeron (usp. npr. Čačić-Kumpes 1999:140).

¹⁰ Navest ću nekoliko primjera. Polovicom 1980-ih godina izlaze novi udžbenici: za III. razred 1984. (*U mom zavičaju*), za IV. 1985. (*Moja domovina*), za I. 1986. (*Moj dom*) i 1987. za II. razred (*Otkrivamo svoj zavičaj*). Ova su četiri udžbenika 1991. godine izašla kao prvo izmijenjeno izdanje. Izmijenjene su pojedine sintagme, izostavljene neke informacije i cijele nastavne jedinice. Udžbenicima *Moja domovina* i *U mom zavičaju* prvo izmijenjeno izdanje bilo je i posljednje, a udžbenici *Otkrivamo svoj zavičaj* i *Moj dom* nastavili su izlaziti do 1995. (s izmjenama 1992. i 1993.) kada su zamijenjeni novima. Sadržaji za I. i II. razred s malim izmjenama "upotrebljivi" su i novom političkom sustavu, ali sadržaji namijenjeni za III. i IV. razred, kojima se sukreira nacionalni identitet, morali su biti selekcionirani pod utjecajem novih društvenih strujanja.

U udžbeniku *Moj dom* iz 1991. godine na školi više nema zastave SR Hrvatske, a 1992. nalazimo zastavu Republike Hrvatske. Škola koja se zvala "Josip Broz Tito", od 1991. nema imena. Titova slika u razredu zamijenjena je slikom cvijeta, a poslije i križa. Simboličko značenje zadobili su i pozdravi koje ljudi upućuju jedni drugima. Lekcija *Zdravo* od 1991. naslovljena je *Dobro jutro*. Pas koji se do 1992. zvao Lajka (pretpostavljam da je riječ o asocijaciji na istoimenog psa u ruskoj letjelici, koji je kao prva životinja poslan u svemir) promijenio je ime u Campi. Udžbenik *Otkrivamo svoj zavičaj* donosi sljedeće izmjene: Titove slike od 1991. nema u razredu, *drugarica* je preimenovana u *učiteljicu*, *pionirska zajednica* u *razred*. U udžbeniku *Moja domovina* 1991. izraz *domovina* ili *naša domovina* Jugoslavija zamijenjeni su izrazom *zemlja* ili *Jugoslavija*

ekonomskim,¹¹ demografskim, tehnološkim, kulturnim i ideološkim strujanjima koja djeluju na obiteljskoj, lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini (usp. Appadurai 1996). Razdoblje od 1945. do danas, razdoblje je uspostave i održanja različitih socijalnih i političkih opcija te vrijeme dviju država, vrijeme kulturnih, socijalnih i ekonomskih prevrata. U vrijeme društvenih kriza – neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, sredinom 1980-ih i početkom 1990-ih - dolazi do pojačane produkcije novih udžbenika te do izmjena i dopuna već postojećih izdanja.

Društvena kriza može se shvatiti i kao kriza postojećih identiteta, postojećih oblika društvene pripadnosti, a upravo težnje za prevladavanjem kriznih situacija svaki put iznova aktualizira problem pripadnosti (usp. Banovac 1998:10). U doba kriza selekcija nastavnih sadržaja uvijek je izražena kada su u pitanju lokalni, regionalni te posebice nacionalni identiteti, pri čemu je, bez iznimaka, izražena popratna pojava – "proizvodnja neprijatelja". "Proizvodnja neprijatelja" i stereotipizacija više ili manje stvarnih neprijatelja, čije su akcije vidljive u svakodnevnom životu građana, dovode do homogenizacije i stabilizacije. Jugoslavija, a potom u manjoj mjeri i samostalna Hrvatska, bile su u udžbenicima predstavljane kao zemlje okružene neprijateljima.

Kao što smo spomenuli, u *Početicama* od 1945.-1960. godine obrazovni cilj učenja slova za svoj odgojni cilj ima poučiti o neprijateljima. Neprijatelji su ponekad prikazivani kao apstraktniji od etničkog, vjerskog i/ili ideološkog kolektiva te su svedeni na zajednički nazivnik – ratni neprijatelji.¹² Osamdesetih godina prošlog stoljeća kao odraz krize samoupravnog socijalizma sve češće je neprijatelj predstavljan kao kradljivac "zajedničkog dobra" u skladu s ideologijom sustava.¹³ Istodobno jača i propaganda protiv nacionali-

---

(*Moja domovina* 1985-1991). Zamijenjeni su simboli zastave i grba (*Moja domovina* 1985:12 i 1991:12).

U udžbenicima iz sredine 1990-ih simboli socijalizma zamijenjeni su crkvenim simbolima i simbolima iz pretkršćanske baštine (npr. *To je moj svijet 1* 1996-2002:40-45).

¹¹ Monopol na produkciju udžbenika imao je do 1948. godine Nakladni zavod Hrvatske, a od 1950. do 1996. godine monopol za nastavu jezika i književnosti te predmet *Priroda i društvo* ima Školska knjiga. Prelazak iz samoupravnog socijalizma na kapitalistički ekonomski sustav omogućio je liberalizaciju tržišta i uključivanje novih nakladnika kao što su Alfa, Naklada Ljevak, Profil International i Sretna knjiga.

¹² Djeca su u školi učila o graničaru koji "ponekad mora i dulje vrijeme ležati u zasjedi ako primijeti nešto sumljivo" (*Moja domovina – priručnik za nastavnike* 1964:30). Nakon lekcije djeci je upućeno pitanje: "Zbog čega na nekim mjestima graničari čuvaju naše granice iz zasjede?" (isto: 32).

¹³ U tekstu *Ivo i nepoznati, nepoznati* je univerzalni neprijatelj Jugoslavije kojega je Ivo spriječio da ukrade poljoprivredni avion (*U mom domu i zavičaju* 1983-1986:36, 37), a uz tu lekciju se nastavnicima sugerira da upozore učenike da "premda živimo u miru, ima neprijatelja koji ne žele našoj zajednici dobro", oni "uništavaju ili otuđuju naše zajedničko

stičkih pokreta. Kao neprijatelji domovine predstavljaju se oni "koji nisu zadovoljni našom slogom, slobodom i bratstvom među našim narodima i narodnostima" te bi željeli "vidjeti našu domovinu podijeljenu i raskomadanu" (*Moja domovina – udžbenik* 1985-1990:7). Ovaj je dio u izdanju iz 1991. izostavljen.

Prijateljski intoniranih tekstova o drugim narodima i državama u udžbenicima ima vrlo malo. Osim teksta u kojem je Rusija kum Jugoslaviji (*Početak za I razred* 1951-1960:79), teksta *Miroljubiva suradnja naroda*, u kojem se veliča novi svjetski poredak s nesvrstanimi kao važnim svjetskim čimbenikom (*Moj zavičaj – priručnik za nastavnike* 1974:156) te teksta u kojem se nabrajaju države s kojima graniči Hrvatska i u kojem se ističe prometna suradnja Hrvatske s ostalim zemljama,¹⁴ u više od 60 godina udžbeničke produkcije ne nalazimo mjesta u kojima se spominju prijateljski narodi i društvene skupine. Tek potkraj 1990-ih Hrvatska je "moderna i demokratska država koja prihvaća sve napredne ideje drugih država s duljom samostalnošću i demokracijom" (*Moja domovina Hrvatska – udžbenik* 1998-2002:92).

Posljedice raspada socijalizma i uspostave nove hrvatske države bile su raspad različitih oblika društvenosti, dekonstrukcija i rekonstrukcija rodni, regionalnih, nacionalnih i inih identiteta. Često pokušaji (re)konstrukcije identiteta u udžbenicima ne prate tijekom i smjernice, previranja i transformacije koje procesi identifikacije u suvremenom društvu prolaze, ali na te tijekom utječu, ako ništa drugo kao ideološki korektiv.

(Re)konstrukcije identiteta u doba društvenih kriza izražene su na svim njegovim razinama u širokom spektru od privatnog do globalnog.

4. Udžbenici kao (su)kreatori društvenog sjećanja (pamćenja)¹⁵ i socijalne konstrukcije zbilje

Identitet učenika, kao i identitet odraslih, ne postoji izvan društvenih praksi i kulturnih obrazaca unutar kojih se o njemu pregovara i koji ga reguliraju (usp. Jambrešić Kirin, Povrzanović 1996:9). U tome smislu o obrazovnom sustavu možemo govoriti kao o jednom od najutjecajnijih ideoloških državnih aparata (usp. Althusser 1986:119-140).¹⁶ Obrađivani materijal, kao i cjelokupan

---

dobro da bi sami od toga imali koristi" (*U mom domu i zavičaju – priručnik za nastavnike* 1983-1984:69, 70).

¹⁴ Hrvatska se "nalazi na vrlo povoljnom prometnom položaju" (*Naša domovina Hrvatska – udžbenik za IV. razred* 1993-1997:8) te osim zlonamjernika postoje i "dobronamjerni putnici" koji "mogu bez većih teškoća ulaziti ili izlaziti iz Hrvatske" (isto:7).

¹⁵ Izraz *kolektivno pamćenje* promovirao je francuski filozof i sociolog Maurice Halbwachs.

¹⁶ Ideologija je za Althussera sustav predodžbi sastavljen od ideja, pojmova, mitova i slika, u kojem ljudi žive svoje imaginarne odnose prema stvarnim uvjetima postojanja. Taj se sustav održava pomoću ideoloških državnih aparata. Ideološkim državnim aparatom

sustav obrazovanja, eksplicitno i implicitno sudjeluje u procesu "zamišljanja" kao konstitutivnog obilježja moderne subjektivnosti (usp. Anderson 1998:17 i Appadurai 1996:3). Subjekt se time smješta u okvire hijerarhije društvene moći i stečena znanja, koje iskustvo, dakako, mijenja, u velikoj mjeri utječu na stvaranje i održanje društvenog sjećanja.

Težište istraživanja kulturnih povjesničara, antropologa i etnologa je promatranje pamćenja/sjećanja kao kolektivnog, a ne kao individualnog fenomena.¹⁷ Individualno pamćenje, ma koliko bilo preslagivano, uvijek je posljedica osobnog iskustva, iskustva obitelji, naučenog u školi i dr., što sugerira da kolektivno pamćenje i ne postoji bez individualnih ostvarenja, bez obzira na njegov homogenizirajući potencijal u održavanju i promjenama društvenih odnosa. Prema Le Goffu, kolektivno pamćenje je važan čimbenik u borbi za moć među društvenim silnicama. Učiniti se gospodarom pamćenja i zaborava te moći odabirati povijesne sadržaje, i u historiografskom i u obrazovnom diskurzu, znači dominirati i imati "u šaci" mehanizme za manipulaciju kolektivnim pamćenjem (Le Goff 1992:54).¹⁸ Međutim, upravo međuodnos individualnog i kolektivnog pamćenja, koliko god bio konfliktan, važan je čimbenik identiteta zajednice.

Najmlađi članovi društva, a najviše školska djeca, niz godina usvajaju znanja koja često sadrže privid objektivnosti, faktičnosti i univerzalne valjanosti. Uspostava i održavanje kontrole u društvu odvija se u više smjerova, a jedan od njih je svakako uspostava i održanje različitih obrazaca znanja koje nudi obrazovni sustav kao oficijelni, društveno i institucionalno ovjereni diskurz.

Sociologija znanja u središte pozornosti stavlja socijalnu determiniranost kognitivnih i emotivnih procesa pojedinačne konstrukcije zbilje. Za Bergera i Luckmanna društveni se svijet nalazi u neprestanom procesu konstrukcije koji u sebi sadrži korijene institucionaliziranog poretka koji se širi (Berger i Luckmann 1992:78). U tom smislu udžbenici se pokazuju kao prototipovi ovog procesa jer su i sami tako strukturirani, što potpomaže promjenjivi simbolički univerzum u udžbenicima koji ovaj proces prati i sukreira.

Institucionalno ovjereni znanje, tj. korpus opće važećih istina o zbilji koji se uči u školama, a koje se u udžbenicima predočava, posreduje pounutrivaju objektiviranih struktura društvenog svijeta u individualnu

---

označava "određen broj činjenica koje se neposrednom promatraču prikazuju u obliku raznolikih i specifičnih institucija" (Althusser 1986:126).

¹⁷ Usp. npr. M. Halbwachs, E. Shils, Z. Bauman, E. Hobsbawm, T. Ranger, Le Goff, P. Nora, B. J. Smith, P. Connerton, P. Burke, a u nas posebno R. Jambrešić Kirin.

¹⁸ Brojna izdanja udžbenika, radnih bilježnica te njihove izmjene i dopune, kao i promjenjivost u selekciji i predstavljanju povijesnih sadržaja, potvrda su ovoj tezi. O povijesnim sadržajima bit će riječi nešto poslije.

svijest, smatraju Berger i Luckmann (isto:87). Korpus znanja koji udžbenici nude predstavljen je kao objektivna zbilja. Isto je s institucijom škole koju pojedinac doživljava kao objektivnu zbilju, kao prisilnu činjenicu neovisnu o ljudskom djelovanju koja je postojala i koja će postojati neovisno o njegovu postojanju. Tim više je znanje iz školskih klupa važan čimbenik u životu pojedinca i zajednice i nedvojbeno utječe na "zdravlje" društva, posebno stoga što je riječ o instituciji koja neposredno radi s djecom.

Osim toga Berger i Luckmann smatraju da se identitet legitimira time što se smješta unutar konteksta simboličkog univerzuma (isto:123). Suptojanje simboličkog univerzuma na svim razinama predstavljanog znanja i sadržaja koji pounutruju institucionalizirani poredak čini udžbenike jednim od dominantnih sredstava (su)kreiranja individualnih i kolektivnih identiteta, iako njihovi konkretni sadržaji uglavnom ne ostaju u osobnom sjećanju.

4.1. Praznični kalendar

Ideološki "počeci", odnosno razdoblja društvenih kriza u kojima se preslaguju nove i stare vrijednosti, predodžbe i ideje, sadrže element sjećanja te apsolutno novo, dekontekstualizirano spram prošlog u tom smislu nije moguće, iako ima pokušaja da se u udžbenicima postigne "privid" novoga (usp. npr. Hobsbawm i Ranger 1983, Rihtman-Auguštin 1990, 1992, Connerton 2004). Strategije su uglavnom promjena nomenklature,¹⁹ a često i uporaba brikolaža,²⁰ najviše primjetne u izmjenama i dopunama izdanja.

Kontrolom vremena, odnosno ritmiziranjem godine i čovjekova života, ustaljuju se i prihvaćaju pravila obredne ili simboličke prirode, koja ponavljanjem nastoje utvrditi vrijednosti i norme kao kontinuitet s prošlošću na koju se žele osloniti kao jedinu, homogenu povijesnu istinu (usp. Hobsbawm 1983:1). Paul Connerton posebnu pozornost posvećuje prenošenju sjećanja tjelesnim praksama kao što su rituali i komemorativne ceremonije kao specifične vrste rituala. Te vrste tjelesnih ponašanja vidi kao važne čimbenike u uspostavi kontinuiteta s prošlošću radi potvrđivanja identiteta zajednice (Connerton 2004). Edukacijski proces uspostavom godišnjeg i životnog prazničnog ciklusa igra važnu ulogu u potvrđivanju legitimiteta države.

---

¹⁹ U radnoj bilježnici, primjerice, isti ukras koji stoji pod dva različita naslova: jednom je to ukras za Dan dječje radosti, a drugi put za božićno drvce (*Moj dom – radni listovi* 1991 i 1992 list br. 8).

²⁰ Termin je prvi upotrijebio Claude Levi-Strauss u knjizi *Divlja misao* (1962), a preuzeli su ga teoretičari kulturalnih studija te teoretičari medija, a podrazumijeva prilagođavanje već gotovih i dostupnih materijala u novu cjelinu, što je u udžbenicima često sa slikom i tekstom, a taj postupak postaje uočljiv ne samo u pojedinim izdanjima udžbenika već, još i intenzivnije, u izmjenama i dopunama izdanja u doba društvenih i političkih kriza.

Infantilizacija praznika i prazničnih rekvizita u udžbenicima²¹ omogućuje prenošenje tradicije iz škole u obitelj posredstvom djece, što jamči njezino ponavljanje. Indikativno je da je infantilizacija praznika, odnosno njihovo približavanje najmlađima, naglašenije 1950-ih i 1960-ih godina, kada se ustaljuju državni praznici.

Od završetka Drugoga svjetskog rata pa sve do sredine 1950-ih godina u udžbenicima i priručnicima se ne prati godišnji praznični kalendar jer još nije uspostavljen. Govori se o nekim datumima važnima za postojeći politički poredak, ali oni nemaju status praznika.²² U isto se vrijeme regulira odnos prema postojećim tradicijama.²³ Od sredine 1950-ih praznici obilježavaju važne događaje vezane za NOB i socijalističku revoluciju. U doba socijalističke Jugoslavije svi važniji praznici, osim Dana borca i Dana ustanka u Hrvatskoj, bili su za vrijeme školske godine, što je omogućavalo njihovo uključivanje u nastavu.

Nakon osamostaljenja Hrvatske metamorfozu praznika možemo najbolje pratiti u udžbenicima koji su pod jednim naslovom izlazili u više izdanja, a svi su 1991. doživjeli promijenjeno izdanje.²⁴ Udžbenik *Moj dom* za prvi razred (1986.-1995.) do 1990. godine obrađuje Dan Republike, Praznik rada i

---

²¹ U doba socijalističke Jugoslavije česte su slike vatrometa uz lekcije o obilježavanju nekog praznika. Primjerice, pjesma *Uoči Dana Republike* iz čitanke *Zlatna lađa* vatromet ima za svoj *lajtmotiv*: "Nad gradom lete / I rascvjetavaju se rakete / Crvene, žute, zelene, bijele... / / A što žele, a što žele / Te zvijezde rujne, zelene, bijele?... / Crvena - da svi ljudi žive u slobodi, / Zelena - da žita rastu, da sve dobro rodi, / Bijela - da mir vlada među narodima / / Svima, svima... / I sve ostale rasplamsale boje / Svijetle su želje domovine moje" (*Zlatna lađa* 1964-1969:70). Slična je i pjesma *U maju* o trima praznicima koja se u tom mjesecu slave. Prva "procvala raketa" je za Praznik rada, druga za Dan slobode, treća za Dan mladosti (isto:76). Ukrašavanje učionica zastavicama, krep-papirom, zelenilom, cvijećem (za Prvi svibanj karanfilima), novogodišnjim (božićnim) drvцем često se prikazuje na slikama. U tome kontekstu valja spomenuti Djeda Mraza i Dan dječje radosti kao supstitut za tradicijsko, božićno darivanje. Dječje slavlje Dana Republike bilo je obilježeno primanjem u pionire, a Dana mladosti pripremom štafete koja se uoči Titova rođendana nosila kroz cijelu Jugoslaviju.

²² Primjerice u tekstu *27 mart*, u *Čitanci za III razred* (1946:11).

²³ Pod naslovom *Kako je postala zemlja* stoji tekst: "Mnogima je poznata stara slavenska priča o postanku Zemlje. Ta priča kaže, da se gromovnik Perun jednom okupao u moru, i tom prilikom zapelo mu je zrnice pijeska pod nokat. To je zrnice ostalo da pliva na površini mora i tako je nastala Zemlja. Sličnih priča i vjerovanja bilo je u stara vremena vrlo mnogo. Pa i danas kada noću poleti zvijezda preko neba, praznovjerni ljudi kažu, da je umrla krštena duša, ili da je utekao sužanj iz tamnice. Učeni ljudi ne rade tako, oni ne vjeruju bez razmišljanja" (*Narodna čitanka* 3 1948:5).

²⁴ Neki od njih, kao primjerice udžbenik za drugi razred *Otkrivamo svoj zavičaj* (1987.-1995.) i udžbenik za četvrti razred *Moja Domovina* (1985.-1991.), ne prate godišnji ciklus praznika, kao što je i s udžbenicima *Naš zavičaj* (1992.-2002.) i *Moj zavičaj* (1998.-2002.), koji ne "otvaraju" problem praznikovanja, već govore o slobodnom vremenu uopće te predlažu odlazak u crkvu kao jednu od mogućnosti za njegovo popunjavanje.

Dan mladosti. U prvom izmijenjenom izdanju iz 1991. ne nalazimo niti jedan praznik, a već iduće godine dani koje "slavimo i pamtimo" su Nikolinje, Božić i Uskrs. Proces dekristijanizacije praznika (i narodne tradicije uopće), osamostaljenjem Hrvatske zamijenio je proces rekristijanizacije (usp. Rihtman-Augustin npr. 1990:26). Autori udžbenika *U mom zavičaju* dosjetili su se alternativnog rješenja. Umjesto socijalističkih tradicija i praznika, 1991. su prvi i jedini put od 1945. do danas kao "dani koje slavimo i pamtimo" u udžbenik uvršteni važni dani iz životnog ciklusa, kao što su rođendan i vjenčanje. Osim toga, autori klasificiraju dane koje slavimo i pamtimo na one međunarodne te obljetnice vezane uz znamenite ljude i važne događaje koje ne imenuju (*U mom zavičaju* 1991:98, 99). Udžbenici *To je moj svijet 1 i 2* kao dane važne za zajednicu navode Dan kruha, Svi Sveti, Božić, Uskrs i Dan državnosti. Iskrok od nacionalnoga prema građanskom poimanju praznika čine, primjerice udžbenici *Naša domovina Hrvatska* (1993.-1997.), *Moja domovina Hrvatska* (1998.-2002.) i *Domovina Hrvatska* (2002.-2003.), koji informiraju učenike o važnim datumima većine vjerskih zajednica u Hrvatskoj.

4.2. Povijesni sadržaji

Širenjem historiografske perspektive prema "nestandardnim" povijesnim izvorima, gdje dječji subjekt više nije nevidljiv i prešućen i gdje historiografija može kritički preispitati povijesne sadržaje i njihovo predstavljanje djeci te uvidjeti moguće reperkusije na prošlost, sadašnjost i budućnost, nudi se mogućnost decentralizirane i višestruke perspektive koja bi se trebala implementirati u obrazovni sustav. Izlaskom djece iz "zona šutnje" (De Certeau 1988) historiografskom diskurzu postaje itekako važno kakvi su povijesni sadržaji koji se uče u školi. Neven Budak smatra da su popularizaciji tradicionalne historiografije pridonosili i da još uvijek pridonose i sastavljači programa i udžbenika što onemogućava unaprjeđenje povijesne znanosti uopće jer je time zatvoren krug ponude i potražnje (Budak 1997:119).

Kada se govori o "vrijednosti povijesnih slika" u priručniku za nastavnike koji prati istoimeni udžbenik koji izlazi od 1974. do 1983., smatra se da povijest koja se obrađuje u udžbenicima "snažno djeluje na ličnost učenika. Ona utječe na njegovo ponašanje u odnosima prema prošlosti i prema sadašnjosti" (*Moj zavičaj – priručnik za nastavnike* 1974:228).

Poslužimo li se ugrubo Le Goffovom (1992) podjelom povijesti na institucionalnu i kolektivnu povijest, prema kojoj bi osnovna funkcija institucionalne povijesti trebala biti korekcija predrasuda koje se prenose kolektivnim pamćenjem popularizacijom povijesti, među ostalim, obrazovnim sustavom, možemo uočiti nekoliko paradoksa u udžbenicima.²⁵ Predstavljanje

---

²⁵ Pretpostavka je da institucionalna povijest, dakako, također nije imuna na utjecaje društvenih, političkih, ideoloških i strukovnih strujanja.

povijesti u njima bliže je konceptu kolektivne povijesti, čak bismo mogli reći da institucionalna povijest ima funkciju korekcije kolektivne povijesti, ali s negativnim predznakom, odnosno, umjesto da korigira predrasude, ona ih stvara dijelom predstavljajući a dijelom sukreirajući kolektivnu povijest. "Zatajenje" pretpostavljenog Le Goffovog odnosa institucionalne i kolektivne povijesti izraženije je u doba socijalizma, gdje je povijest predstavljena kao mitska, izobličena te su u udžbenicima selektirani uglavnom sadržaji vezani uz partizanski pokret i socijalističku revoluciju.²⁶ Mitski karakter povijesnih sadržaja u udžbenicima socijalizma, primjerice, očituje se usporednim predstavljajući novije nacionalne povijesti i povijesti nastanka federacije s predstavljajući Titove osobne povijesti kao dviju uzročno-posljedično povezanih povijesti.²⁷

Sadržaji koji obuhvaćaju prostorno-vremenske odnose od 1945. do 1949. godine obrađuju područje cijele jugoslavenske federacije. Prvi udžbenik Školske knjige za četvrti razred iz 1950. godine donosi starije povijesne sadržaje, vezane samo za geopolitički prostor Hrvatske (osim sadržaja koji govore o Južnim Slavenima prije i neposredno nakon dolaska u novu domovinu),²⁸ a novija povijest s naglaskom na NOB u Hrvatskoj predstavljena je kao zalag federalnoj budućnosti (*Čitanka za IV razred 1950-1954*). Okvirno, takva se koncepcija održala sve do raspada Jugoslavije.

U doba socijalističke Jugoslavije državni legitimitet se uglavnom tražio u novijoj povijesti, dok se od osamostaljenja Hrvatske tražio uglavnom u povijesnom kontinuitetu od srednjovjekovne do povijesti XX. stoljeća kao dokaz dugog trajanja grupe, a istodobno i prešućivanjem povijesti Drugoga svjetskog rata.²⁹

---

²⁶ U udžbeniku od 1974.-1983. povijesne slike u kojima se "objašnjava odnos između Mlećana i Hrvata", "našeg naroda i Turaka", "pučana i vlastele", "kmetova i plemića", planira se "u skladu sa prostorom šireg zavičaja" (*Moj zavičaj – priručnik za nastavnike 1974:155*), a povijesne slike kojima "objašnjavamo odnos između naučnika i gazde u malom gradiću", te one kojima "objašnjavamo odnos radnika i bogataša", planiraju se u svim zavičajima (isto:155); središnje mjesto zauzima lekcija *Slavni dani naše prošlosti*, a obuhvaća povijesne slike iz NOB-a i obnove ratom razrušene zemlje (isto:156).

²⁷ Tako primjerice Titovu biografiju pratimo u lekcijama: *Teško djetinjstvo* u kojoj se prikazuju teške socijalne prilike toga doba; *Protiv nepravde* lekcija je u kojoj se opisuje Titov put do sekretara Komunističke partije Jugoslavije, što predstavlja povijesnu sliku prije, za vrijeme i nakon Prvoga svjetskog rata; *Borba protiv neprijatelja* obuhvaća povijesne slike Drugoga svjetskog rata; slijedi lekcija *Dani obnove* i *Druže Tito, mi ti se kunemo*, koja se odnosi na budućnost bez Tita (*U mom domu i zavičaju – radna knjiga 1983-1986:58, 59*).

²⁸ *Seoba u novu domovinu* lekcija je u udžbeniku *Moja domovina*, u kojoj je 1991. godine izraz Južni Slaveni promijenjen u Hrvati (*Moja domovina 1985-1991:16*).

²⁹ Selekcija povijesnih sadržaja izražena je u izmijenjenim izdanjima iz 1991. godine. U udžbeniku *U mom zavičaju* (1984-1991) izostavljene su lekcije *Drug Tito - protiv nepravde* (1984-1990:97), *Borba protiv osvajača* (1984-1990:99), *Herojski pothvati* (1984-

5. Rod, dom i obitelj

Rodne stereotipizacije i identifikacije te položaj u obitelji temelj su konstrukcija ostalih aspekata mogućih identiteta, tim više što su upravo te identifikacije "most" između privatnog i javnog univerzuma pojedinca. Pokušaji prikazivanja modela obitelji i rodnih odnosa u udžbenicima raznoliki su: od patrijarhalnog do emancipatorskog obrasca, propitivanja odnosa među spolovima do pokušaja njihova izjednačavanja u pravima i obvezama, od deklarativnog do stvarnog uključivanja žene u javni diskurz.

Proturječni zahtjevi i obilježja tradicionalnih i novoizborenih društvenih i kulturnih uloga žene nakon Drugoga svjetskog rata kakvi se prikazuju u udžbenicima na tragu su pristupa Lydie Sklevicky, koja ih vidi kao arbitrarne kombinacije. Ona smatra da, iako su društvene vrednote nužne za mobilizaciju i emancipaciju žene antitradicionalističke i antipatrijarhalne, društvene su akcije samo djelomice bile usmjerene emancipaciji. Postojećim, "tradicijom" definiranim ženskim vrednotama i na njima zasnovanim društvenim ulogama pridodane su bez osporavanja emancipatorske vrijednosti radi uspješnijeg provođenja partizanskog pokreta i socijalističke revolucije (Sklevicky 1996:57). Žena je nakon rata trebala biti uključena u proces proizvodnje. Narodni heroji (heroji rata) i heroji rada (heroji mira)³⁰ prikazani su u udžbenicima ravnopravno u oba spola.

Tek potkraj XX. stoljeća na slici i u tekstu osjetniji su rezultati emancipacije žena u obitelji. Do tada susrećemo različite varijante patrijarhalnog obrasca primijenjenog na sve generacije u privatnim i javnim sferama. Očevi su uglavnom prikazani na ulaznim vratima doma ili su prikazani u svoje slobodno vrijeme, dok su majke u domu bez iznimke u kuhinji sve do danas.

-1990:100), *Pioniri u ratu* (1984-1990:101), *Spomenici revoluciji i NOB-u* (1984-1990:102, 103). Njihovo mjesto u prvom izmijenjenom izdanju 1991. nije popunjeno.

U udžbeniku *Moja domovina* iz 1991. gradivo koje se odnosi na prošlost do Drugoga svjetskog rata nepromijenjeno je. U ustanku 1941. više se narod nije borio *za slobodu* nego *protiv osvajača*. Vojna povijest i velike bitke u Drugom svjetskom ratu su izostavljene. *Obnova porušene domovine* (*Moja domovina* 1985-1990:35) u novom izmijenjenom izdanju nosi naslov *Obnova ratom porušene zemlje* (*Moja domovina* 1991:31).

Od 1992. opisuju se događaji vezani uz kneza Domagoja, kralja Tomislava, Nikolu Šubića Zrinskog. Obrađuju se Prvi i Drugi svjetski rat, ali bez emocionalnog odnosa prema tim događajima. Posebno mjesto zauzima Domovinski rat kao "nametnut domovini Hrvatskoj" (*Naš zavičaj – udžbenik* 1992:49). Nacionalna povijest zaokružena je autorovim komentarom: "ratovi u kojima je sudjelovala Hrvatska bili su obrambeni" i "naša domovina Hrvatska nikada nije vodila besmislene osvajačke ratove" (isto:49).

³⁰ Mimodopski uvjeti imali su svoje heroje - heroje rada. Oni su u udžbenicima eksplicitno prikazani kao duhovni nastavljači narodnog heroizma: "Borba još nije završena. Borbom se osvojila sloboda, radom će se zaliječiti zadobivene rane i stvoriti ljepši život. Danas, u miru, najviše se cijene oni, koji najbrže rade i najviše urade. Najbolji borci u ratu su heroji borbe, a najbolji na radu su heroji rada. To su udarnici" (*Narodna čitanka* 3 1948:259).

1950-ih godina slika doma je sljedeća: osoba koja je nazvana čiča Toma čita novine,³¹ tata izuva ciple, što sugerira da je došao izvana, vjerojatno s posla. Vremenska odrednica njegova dolaska – večer – govori o količini njegovih radnih obaveza izvan kuće. Majka pere čaše, što može značiti da je domaćica ili da je ranije došla s posla. Djeca su također uključena u ovu obiteljsku sliku. Djevojčica miluje mačku, a dječak čita (*Počelnica za I razred 1951-1960:68*). Slično je i u udžbenicima 1960-ih³² i 1970-ih.³³

Početak 1980-ih, zbog neodrživosti patrijarhalnog modela, autori udžbenika oca izostavljaju iz obiteljske slike (*U mom domu i oko njega – radna knjiga 1981*). Kuća bez oca nije dugo opstala. On se vraća hobijski izrade maketa već 1986. i njima se igra do 1991. (*Moj dom – radna knjiga 1986*). U istom udžbeniku, u izmijenjenom izdanju od 1992. do 1995., slika doma je izostavljena iz udžbenika iako udžbenik nije bitno promijenjen. Ravnopravnu podjelu rada među muškim i ženskim članovima kućanstva nalazimo u udžbeniku iz 1987. (*Otkrivamo svoj zavičaj – radna knjiga 1987-1990:28*),³⁴ a nuklearnu obitelj umjesto trogeneracijske obiteljske zajednice, gdje su djeca u obitelji prikazana kao ravnopravna, tek 1996. godine (*To je moj svijet 1 – udžbenik 1996-2002:9*).³⁵

Od početka 1970-ih do kraja 1980-ih godina javljaju se tekstovi koji propitivanjem odnosa među spolovima pokušavaju razriješiti ambivalentnost ženskog pitanja. Na pitanje "Tko vrijedi više?" odgovara se: "Muškarci su obično snažnije građeni. Žene su obično nježnije građene. No zato nisu vredniji jedni ili drugi. I žene i muškarci jednako vrijede ako su jednako dobri i čestiti i ako jednako vrijedno rade svoj posao" (*Moj dom i zavičaj – radna knjiga 1973-1982:50*). Kada se u priručniku za nastavnike govori o obitelji i rodbini, jedan od zadataka nastavniku jest objasniti djeci "razliku u mentalitetu između dječaka i djevojčica". "Svakodnevni nesporazumi između dječaka i djevojčica samo su odraz različitog pristupa i različitih težnji jednih i drugih (...). Ima dječaka nenaviknutih na društvo djevojčica, koji vrlo agresivno manifestiraju svoju pripadnost muškom rodu – maltretiraju djevojčice i ne žele nikakav dodir s njima. Takvih ima i djevojčica. Djevojčice se zaista boje agresivnosti dječaka, koji im nanose i fizičku bol"

³¹ On je ovdje vjerojatno samo u ulozi slova Č, koje se uči u ovoj lekciji, a njegovu je ulogu u idućem udžbeniku preuzeo djed, kojem je "pridodan" lik bake.

³² Tata čita novine, a čiča Toma izuva čizme. Baka plete čarape. Majka pere čaše i vrč. Djevojčica miluje mačku, a dječak čita (*Vjerna drugovi 1962-1969:72*).

³³ Djed čita novine, baka plete, tata pravi makete, mama kuha, sin pomaže tati, a kći mami (*Moj dom – radna knjiga 1969-1980:18*).

³⁴ Dječak se upravo vratio iz kupovine, baka plete, tata mijenja žarulju, mama kuha, djevojčica joj pomaže, a djed guli krumpir.

³⁵ Tata usisava, djeca slažu knjige, a mama donosi jelo na stol. Brojnost knjiga koje ova obitelj posjeduje govori puno i o njihovu obrazovnom statusu, što višestruko označuje tatu s usisivačem.

(*Moj dom i zavičaj – priručnik za nastavnike* 1974:75). U istom priručniku piše: "U nekim krajevima naglašen je interes za rađanje muškog djeteta. Muškom djetetu se i u kući u takvim krajevima pridaje veća važnost. Međutim, tu moramo djelovati oštro i takve tendencije javno osuditi i ismijati" (isto:77). Ideja o svekolikoj privilegiranosti muške djece relativizira se slučajnošću i hirovitošću prirode koja nas, iako to nismo birali, jednostavno učini dječakom ili djevojčicom.³⁶

U javnom prostoru (osim heroina rata i heroina mira) žena je uglavnom prikazana kao subordinirana muškarcu. Sliku žene za strojem prvi put nalazimo 1973. u udžbeniku *Moj dom i zavičaj* (1973:62). Od tada se problematizira ženina dvostruka uloga radnice i domaćice.³⁷ Na slikama je, od mogućih zanimanja u državnim i gradskim službama, žena prikazana kao učiteljica (javna majka), kao balerina i medicinska sestra.

Kako u teorijama o identitetu možemo govoriti o primordijalizmu, tako o sadržaju udžbenika možemo govoriti kao o generatoru primordijalističkih slika/ideja. Više ili manje naglašeno osnova im je u prirodnom, a ne u društvenom shvaćanju identiteta. Udžbenici, sa svojim popratnim materijalom, ustraju na misli koju je u znanost uveo Pierre L. Van den Berghe, a to je da etnička zajednica predstavlja proširenu obitelj u prostoru i vremenu (usp. Van den Berghe 1987:25). U čitanci iz 1948., kada se govori o narodnim herojima i narodnom heroizmu, piše: "Ovakvi narodi odgojili su mnogobrojne sinove i kćeri koji nijesu žalili da umru za slobodu, već su svojom nesebičnom hrabrošću drugima služili za primjer kako se ljubi domovina" (*Narodna čitanka* 3 1948:245, 246). U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata te 1990-ih godina intenzivnije se sugerira nužnost žrtve za domovinu. Benedikt Anderson primjećuje da "nacije udahnjuju ljubav, i to često ljubav za koju su se ljudi iskreno spremni žrtvovati" (Anderson 1998:134). Dio prirode te ljubavi "možemo dokučiti iz načina na koji jezici opisuju njezin objekt: ili riječima kojima opisuju srodstvo, ili pak dom" (isto:136). Obiteljska terminologija, a time emotivna i socijalna povezanost s imenovanim objektima i subjektima, češće je zastupljena u literarnim tekstovima. U udžbeniku iz 1951. godine je pjesma: "Država se novim planom / za svakoga brine sina; / zaista je kao majka, / prava majka domovina". Dalje u tekstu Tito je otac, a Rusija kum (*Početnica za I razred* 1951-1960:79). Terminologijom srodstva potiče se emotivna privrženost (primordijalna povezanost) teritoriju, saveznicima, političkom vodstvu,

³⁶ Roditelji "ne mogu naručiti dječaka ili djevojčicu. Oni samo očekuju dijete bez obzira na spol. Došli smo na svijet, a da nismo sami birali spol. Zato svi imamo jednaka prava na život, svi jednako vrijedimo" (*U mom domu i zavičaju – radna knjiga* 1983-1986:19).

³⁷ "Rad i muškaraca i žena jednako je važan. Ali rad žene je teži u onom domaćinstvu gdje joj u radu nitko ne pomaže" (*U mom domu i zavičaju* 1983-1986:41). U udžbeniku *Otkrivamo svoj zavičaj* u tom se kontekstu javlja lekcija *Naši kućni pomagači*, koja govori o kućanskim aparatima (1987-1995).

federativnom konceptu zajednice itd., što implicira da je riječ o konstrukt koji bi na stvarnost trebao utjecati, koji bi identitete iz procesa trebao pretvoriti u datost, primordijalnost i učiniti ih statičnima i nepromjenjivima u doba dominacije određene političke opcije.

6. Zavičaj: procesi globalizacije i fragmentacije

Zavičaj se u udžbenicima dijeli na už i širi. U nedostatku verbalnih definicija pojam se često definira slikom. Už zavičaj je ono što se vidi s brežuljka (*Naš zavičaj – slikovnica* 1955), iz helikoptera (*Moj dom i zavičaj – radna knjiga* 1973-1982:88) ili ako pustite zmaja i maštate o tome što on vidi (*Zlatna lađa* 1964:69), a širi zavičaj je administrativni prostor koji se danas podudara s hrvatskim županijama.³⁸ Granice lokalne zajednice ili regije predstavljene su uglavnom kao samorazumljive i distinktivne, a ne kao arbitrarne i interakcijske (usp. Barth 1997:214).

Proizvodnja i neutralizacija napetosti na lokalnoj, odnosno regionalnoj razini izmjenjivale su se u različitim vremenskim razdobljima, na različite načine naglašavajući, negirajući ili konstruirajući distinktivna obilježja zajednica, "poigravajući" se sa stereotipima i izdvajajući distinktivna obilježja ovisno o trenutačnim odnosima među njima te ovisno o političkoj funkcionalnosti i svršishodnosti pojedinog lokalnog ili regionalnog identiteta. Analizirano razdoblje pokazuje pokušaje da se naglasak identiteta stavi čas s nadnacionalnog (jugoslavensku federaciju ili u najnovije doba na Europsku uniju) na nacionalno (ponajprije u doba uspostave nove hrvatske države), pa sa nacionalnog na regionalno (subnacionalno), odnosno češće lokalno (uglavnom nakon Domovinskoga rata). U udžbenicima ne nalazimo traga regionalizmu shvaćenom kao ideologija ili pokret koji se poziva na subnacionalne identitete, a zastupa preraspodjelu državne moći na razini regija ili anticentralizam (usp. Banovac 1998:92) iako proces globalizacije, kojem smo svjedoci, donosi njegov *revival* na velika vrata.

U razdoblju od 1945. do sredine 1960-ih zavičajni identitet bio je potisnut i prešućivan u korist nacionalnog, odnosno federalnog identiteta. Tendencija učvršćivanja jugoslavenske federacije odrazila se na udžbeničke sadržaje, isključujući zavičajnost kao mogući identitet. Osim toga, sve do uvođenja predmeta *Priroda i društvo* 1953. godine, koncepcija udžbenika je bila takva da sustavnije poučavanje o zavičaju i zavičajnosti nije moglo biti stalnim mjestom. Zavičaj i zavičajnost spominju se samo sporadično i to u druge

---

³⁸ Autori koji su se penjali na brdo, vozili helikopterom da bi pogledom obujmili svoj zavičaj nisu uvijek vidjeli isto. Do početka devedesetih nijedan s te visine nije vidio crkvu (npr. *To je moj svijet 2 – radna bilježnica* 1996-2002: naslovnica).

ideološke svrhe kao što su zadrugarstvo,³⁹ inauguriranje i održanje Tita na političkom "Olimpu",⁴⁰ pokušaj oživljavanja ideje o "bratstvu i jedinstvu".⁴¹ Često se, također, o zavičaju govori poopćeno, tako da se ne imenuje.⁴²

Istodobna proizvodnja i neutralizacija napetosti te njezino simboličko, poučno rješavanje primjećuje se potkraj 1970-ih i početkom 1980-ih godina⁴³ i može se pratiti do danas.⁴⁴ Zavičajnost je trebala poslužiti, a i danas služi, prevladavanju razlika unutar federalne, a danas nacionalne države i homogenizaciji danas nacionalnog, nekad podjednako nacionalnog i federalnog identiteta.

Prošlost, posebice ona NOB-a, desetljećima je sudjelovala u procesu zavičajne, nacionalne i federalne identifikacije.⁴⁵ Početkom 1980-ih prošlost prestaje biti temeljem na kojem se konstruiraju zavičajni identiteti, a to mjesto zauzima ekologija. Ekološki odgoj ima višestruku funkciju. S jedne strane prepoznat je kao gospodarski važan čimbenik, zatim kao prikladan za

---

³⁹ Tako se primjerice o zavičaju progovara u službi poticanja zadrugnog načina proizvodnje u tekstu *Filip i Frane (Početnica za I razred 1951:71)*. Filip je Slavonac, a Frane Dalmatinac. Dalmatinac je napustio svoj zavičaj i došao u Slavoniju da bi tamo sa Slavoncem osnovao radnu zadrugu.

⁴⁰ O rodnom kraju i zavičaju djeca ispituju Tita. "Djeca: Druže Tito, kakav je vaš rodni kraj? Tito: Moj rodni kraj, to vam je Hrvatsko Zagorje, na sjeveru Hrvatske. To je siromašan kraj, divan kraj. Sličan je pomalo Šumadiji: valovit je, brda pa doline... Tamo sam živio. Kada sam bio malen kao vi pioniri, išao sam i pasao krave i konje. Išao sam u šumu po drva. Rastao sam u prirodi" (*Čitanka za II razred 1946:6*).

⁴¹ Nakon Drugoga svjetskog rata osim Hrvatskom zagorju kao zavičaju Josipa Broza, velika pozornost posvećuje se Lici i Baniji jer su to prostori s nacionalno miješanim stanovništvom u kojima su bili na snazi procesi pomirbe i "bratskog" ujedinjenja Hrvata i Srba. U tekstu o Marku Oreškoviću nalazimo da je "proveo svoju mladost u ovome kraju, gdje Srbi i Hrvati žive kao pčele u jednoj košnici" (*Čitanka za III razred 1946:32*).

⁴² Tekst *Moje selo* klišeiziran je tekst o ljepotama i pitomosti sela (*Čitanka za III razred 1946:40*).

⁴³ "Na jednoj priredbi sastali se trećoškolci iz raznih krajeva SR Hrvatske. Svatko je smatrao da je njegov zavičaj najljepši. (...) Svemu tome možemo dodati da je dobro što su naši zavičaji različiti. Svaki je zavičaj najbogatiji onim čim ga je obdarila priroda i što su u njemu uradili ljudi. Svi su zavičaji korisni i potrebni našoj zajednici. Jedan zavičaj svojim bogatstvom dopunjuje drugi koji toga nema" (*Moj zavičaj – radna knjiga 1974-1983:14, 15*).

⁴⁴ Djecu pitaju: "Svatko kaže da je njegov zavičaj najljepši. Zašto?" (*To je moj svijet 2 – radna bilježnica 1996-2004:8*).

⁴⁵ U radnoj bilježnici iz 1969. uz rub stranice vodoravno su ilustracije prizora iz NOB-a, na kojoj se raspoznaju neprijatelji od kojih dvojica leže mrtva ili ranjena, a jedan stoji s rukama podignutima u zrak u znaku predaje. Partizani i partizanka jurišaju na njega, dvojica nose ranjenika na nosilima. Okomito su prizori prvo razrušene kuće, zatim kuće u gradnji, prizor izgradnje brane, prizor zgrade tvornice sa dimnjakom. Na osnovi ovih sugestivnih slika autor traži odgovore na pitanja: "Kako su se u tvome zavičaju partizani borili protiv neprijatelja? Kako su oslobodili tvoj kraj? Je li on ostao porušen na kraju rata? Kako su ga ponovo izgradili ljudi iz tvog zavičaja?" (*Moj dom i zavičaj – radna bilježnica 1966-1969:29*).

povezivanje nastave o prirodi i nastave o društvu, te konačno, iako ideološki puno manje opterećen pojam može funkcionirati kao načelo homogenizacije lokalne zajednice, odnosno regije bez mogućih štetnih posljedica za nacionalnu homogenizaciju.⁴⁶

Mjesto ekologije s početka 1990-ih zauzima "narodna kultura", odnosno baština hrvatskog sela.⁴⁷ Riječ je dakako o kanoniziranim modelima narodne kulture koji svoje porijeklo imaju u ideološkim, znanstvenim i političkim konstruktima, a primarna im je funkcija nacionalna homogenizacija.⁴⁸ Međutim, narodnom kulturom služila se i socijalistička ideologija i to najčešće simbolom združenog kola predstavnika svih naroda u Jugoslaviji.⁴⁹

7. Domovina i domoljublje u nacionalnom obrazovanju

O tome je li obrazovanje koje organizira i financira država uzrok ili posljedica stvaranja nacionalnih država postoje suprotstavljena mišljenja. Za Anthonyja D. Smitha masovno je obrazovanje "nastalo" zbog pragmatičnih ciljeva oblikovanja i homogeniziranja stanovništva u naciju (Smith 1987), a Ernest Gellner smatra upravo suprotno. Nacionalizam vidi kao proizvod "nove univerzalne visoke kulture" koja se prenosi obrazovanjem (Gellner 1998:55-58).

Homogenizacija heterogenog stanovništva države jedan je od osnovnih ciljeva obrazovanja. Kako se ta ideja odražava na sadržaj udžbenika kad je riječ o pojmu *domovina*? Prevlast prosvjetiteljske ideje da "Dijete kad otvori oči, treba ugledati domovinu i do smrti ne treba vidjeti ništa drugo do li nju" (J. J. Rousseau cit. prema J. Čačić-Kumpes 1999:141) prisutna je kao nit udžbeničke produkcije. U doba socijalizma, zbog kompleksnosti političkih odnosa u multinacionalnoj državi, formulacije su sljedeće: građani Hrvatske imaju za svoju užu domovinu SR Hrvatsku, a šira domovina im je SFR Jugoslavija (*Moj dom i zavičaj – radna knjiga* 1973-82:35). Osjetljivost "nacionalnog pitanja" rezultira reduciranim brojem tekstova i slika koje govore o osjećajima ljubavi prema "užoj domovini", a zamjenjuju ih osjećaji ljubavi prema političkom uređenju, političkom vodstvu, samoupravljanju i

---

⁴⁶ Sakupljanje starog papira, primjerice, osim što odgaja ekološki svjesne pojedince, uključuje najmlađe u svijet rada. U priručniku za nastavnike iz 1983., takva se aktivnost naziva "društveno koristan rad" (*U mom domu i zavičaju* 1983-1984:9), što odgovara koncepciji samoupravnog socijalizma.

⁴⁷ Primjerice, crtež para u narodnoj nošnji (*Naš zavičaj – udžbenik* 1992-1997, i *Naš zavičaj – udžbenik* 1996-1997, kamena seoska kuća (*Naš zavičaj – udžbenik* 1998-2002:57), drvena kuća u Posavini (isto:62), ples iz Hrvatskog primorja (isto:62), ralo (isto:64).

⁴⁸ O etnografskoj baštini govori se kao o spomenicima prošlosti koje valja čuvati i kao o spomenicima koji su "dokaz života naših predaka na našem tlu" (*Naš zavičaj – udžbenik* 1998-2002:103).

⁴⁹ "Zajedničko kolo predstavlja udružene jugoslavenske narode. Pri analizi ove slike učenike upozoravamo na ljepote naše zemlje" (*Moja domovina – priručnik za nastavnike* 1964:15).

marksističkoj ideologiji koja podrazumijeva prednost klasnog nad nacionalnim. Puno se češće može iščitati gajenje ljubavi prema narodima i narodnostima Jugoslavije.⁵⁰ Najvažniji čimbenik homogenizacije nacija i jugoslavenske federacije nesumnjivo je bio Josip Broz, prikazan kao "otac domovine". O tome svjedoče brojni tekstovi, poglavito neposredno nakon Drugoga svjetskog rata.⁵¹

Domovina je zemlja rođenja, zemlja podrijetla, zemlja kojoj čovjek pripada po svojim pravima ili po osjećajima (Anić 1991:119). Iako definicija ne podrazumijeva dužnosti, u udžbenicima su često istaknute. Tito pionirima poručuje: "Budite mi dobri i učite dobro. Time ćete se najbolje **odužiti** [istakla J. M.] svojoj domovini" (*U mom domu i oko njega – priručnik za nastavnike* 1981:91). U udžbeniku iz 2002. stoji: "Domovina je zemlja kojoj čovjek pripada po svom rođenju, svojim osjećajima, pravima i **obavezama**" [istakla J. M.] (*Domovina hrvatska* 2002:48). U udžbeniku iz 1993. domovina je: "zemlja ili država u kojoj se netko rodio, u kojoj živi i za koju je vezan osobitim osjećajem ljubavi, poštovanja i **odanosti**" [istakla J. M.] (*Naša domovina Hrvatska – udžbenik* 1993-2002:6).

Osamostaljenjem Hrvatske u ratnim i poratnim okolnostima otvaraju se mnoga goruća pitanja samoodređenja zajednice kao nacionalne ili građanske, a koja bismo mogli nazvati pitanjima "drugosti". U tim okolnostima nalazimo sljedeće formulacije: "Dakako da se pripadnici svih naroda koji žive u istoj domovini međusobno poštuju i vole domovinu. Izdaja domovine je najveća sramota" (*Naša domovina Hrvatska – udžbenik* 1993-2002:15) ili: "Svaki pojedinac voli narod kojem pripada i zemlju u kojoj živi te je smatra svojom

---

⁵⁰ U doba socijalizma jedan od važnih ciljeva i zadataka bio je "da se učvršćuju ljubav i osjećaj pripadnosti prema svojoj domovini SR Hrvatskoj i SFR Jugoslaviji, njezinim narodima i narodnostima, razvijajući svijest o bratstvu i jedinstvu i ravnopravnosti naroda i narodnosti SFR Jugoslavije" (*U mom domu i oko njega – priručnik za nastavnike* 1981:23).

⁵¹ Primjerice tekst: "Drugarica Slovenka i ja sjedimo na starom panju u šumi i pričamo. – Druga Tita mi Slovenci smatramo svojim Titom i mislili smo da ga nitko ne voli kao mi – veli drugarica Slovenka – a sada čujemo da vi Hrvati kažete: Tito je naš, on je Hrvat i to najveći Hrvat; on je prvi vođa hrvatskog naroda. Srbi su sretni, jer su konačno našli svog pravog vođu i kažu: Tito je naš! Sad vidim da mi Slovenci, Hrvati, Muslimani, Crnogorci, Srbi i Makedonci jednako volimo druga Tita i da je Tito zaista naš! Prvi puta smo se složili mi zajedno, iskreno priznajući jednog te istog čovjeka za svoga vođu" (*Čitanka za IV razred* 1946:8). Drugi primjer je tekst u kojem partizani umorni i iscrpljeni dolaze u bosansko selo Turski Lukavac: "Ulazim u jednu muslimansku kuću. Mlada žena otvara mi vrata. Čista kuhinja i mala sobica gostoljubivo su otvoreni svakom partizanu." Gospodar kuće zatraži od partizanke da mu priča o Titu. Ona mu pruža njegovu sliku. "Žuljevite ruke, grube ruke muslimanskog seljaka pružale se prema maloj slici. Te ruke, koje znaju čvrsto držati ručice pluga, držati motike i kosište, s toplom nježnošću primile su malu sličicu, lik najvećeg čovjeka naše domovine. Dugo je šutke promatrao visoko čelo, valovitu kosu i vedar osmijeh na licu voljenog maršala. (...) U sobi je vladala potpuna tišina. Pobožno smo slušali glas naroda, koji je govorio iz tog čovjeka" (isto:5, 6).

domovinom" (isto:15). Rješenje pitanja "drugosti" naslućuje se u krilatici: "Da bi je volio, domovinu treba upoznati" (isto:5).

8. "Zaboravljeno" djetinjstvo? Pravo na konstrukciju i determinaciju vlastitih društvenih života kao budućnost udžbeničke produkcije

U novije doba pomak k onomu što nazivamo građanskim obrazovanjem naznačuju već i sami naslovi udžbenika. Osim spomenutog udžbenika *To je moj svijet*, od 2003. godine izlaze udžbenici kozmopolitskih i građanskih naslova: *Upoznajmo svijet*, *Naš svijet*, *Korak u svijet*, *Zagrlji svijet* i dr. Optimizam usmjeren na građansku budućnost udžbeničke produkcije nije bez pokrića. Spore, ali ipak kvalitativne promjene u sastavljačkoj djelatnosti udžbenika, utemeljenoj na gotovo polustoljetnoj koncepciji, međutim, nisu dovoljne da se njihovi sadržaji približe zahtjevima artikuliranim suvremenim istraživanjima djetinjstva.

Od 1970-ih godina naovamo u istraživanjima djetinjstva obraća se veća pozornost procesima i oblicima kroz koje konstrukcije djetinjstva prolaze. Nova paradigma kreće od socijalne konstrukcije djetinjstva, prema kojoj koncept *djetinjstva* omogućava interpretativni okvir za kontekstualiziranje ranih godina čovjekova života. Taj interpretativni okvir predstavlja djetinjstvo kao varijablu socijalne analize koja ne može biti odvojena od ostalih varijabli, kao što su klasa, rod ili etničnost (Prout i James 1990:8). U današnjoj udžbeničkoj koncepciji izostavljen je pojam djetinjstva kao pojam vrijedan predstavljanja. Čini se kao da i sama mogućnost dječje perspektive ostaje nevidljiva. Jens Qvortrup smatra da uzrok tomu nisu "loše namjere" te primjećuje da se često u istraživanjima i politici djecu i njihove obitelji smatra istom cjelinom jer su odrasli često zaneseni percepcijom djece kao ovisnima i sebe kao njihovim pravednim predstavnicima. Odrasli jednostavno "zaborave" sagledati ostale perspektive (Qvortrup 1990:87).

Pitanje socijalnog i građanskog statusa djece, njihovih prava odlučivanja i prava da ih se "čuje", pitanje je stupnja u kojem odrasli dopuštaju ili osporavaju njihovu participaciju u društvenom svijetu (James i James 2001). U tome smislu "ideologija zrelosti", koja je množina dominantnih ideologija, preuzima autoritet nad djecom, određujući, među ostalim, udžbeničkom produkcijom koji su društveni odnosi najvažniji za dijete i "prepušta" te odnose društvenom svijetu koji se neprestano konstruira, ali se u isto vrijeme ne odriče pozicije u kojoj može društvene promjene i društvene krize ponekad anticipirati, ponekad korigirati ili usmjeravati. Uspostava i održanje različitih obrazaca znanja koje nudi obrazovni sustav kao društveno i institucionalno ovjereni diskurz konstruira djetinjstvo, naše predodžbe o djeci i djetinjstvu, dječje potrebe i roditeljstvo. Nepostojanje kulturnog prostora u kojem se mogu artikulirati "glasovi" djece i roditelja, kad

je riječ o sastavljanju udžbenika i provođenju nastave, čine iskustvo odrastanja značajno posredovanim ne samo političkim ideologijama već i kulturom uopće koja češće stvara razlike nego istovjetnosti djetinjstva kroz kulture i kroz vrijeme (usp. James 2004:28). Paradoksalna je činjenica da djeca u sustavu obrazovanja ovise o roditeljskoj generaciji u kojoj su njihovi roditelji "bezglasni".

Predodžbe o djetinjstvu kao životnom razdoblju, odnosno dobno određena predodžba djetinjstva koja u djetinjstvu vidi put do odraslosti, odnosno djetinjstvo vrednuje tek kao životno razdoblje prijelaza, uzrokom je dominantnoj predodžbi djece školske dobi kao školarcima (usp. npr. Büchner i Fuhs 2001). Prema toj predodžbi odrasli poučavaju, a djeca su poučavana. Teorijska usredotočenost na dob potiče nas da analitički istražimo kako je djetinjstvo napravljeno za djecu u društvenome svijetu i kako mi možemo primjereno razumjeti dječju perspektivu društvenog svijeta koja uzima kulturalno oblikovanje svog vlastitog (dječjeg) iskustva u obzir (usp. James 2004:32).

Školska djeca ne otpočinju školovanje bez prethodnih prekvalifikacija niti iz sustava izlaze bez posljedica. Ono na čemu sustav mora ustrajati ne bi li se približio zahtjevima artikuliranim suvremenim istraživanjima, je poticanje i istinsko razumijevanje dječjih "glasova" jer djeca nisu samo pasivni subjekt društvenih struktura i procesa. Stoga istraživači, sastavljači udžbenika, nastavnici i roditelji moraju djecu promatrati kao "aktivne u konstrukciji i determinaciji svojih vlastitih društvenih života" (Prout i James 1990:8).

9. Zaključna razmatranja

Specifičnost odabrane građe je u tome što je riječ o prvim udžbenicima (a u prošlosti i prvim publikacijama) s kojima se djeca susreću i u tome što je riječ o udžbenicima koji predstavljaju mikrokozmos društva u kojem živimo, što je naglašeno koncepcijom širenja koncentričnog kruga od privatnog do javnog univerzuma pojedinca i raspoređeno u četiri razreda: dom i obitelj, uži zavičaj, širi zavičaj, domovina. Pojednostavljenost udžbeničkih sadržaja, sukladno dječjoj dobi, naglašava njihovu ideološku determiniranost posebno u doba društvenih kriza. Promjenjivost sadržaja posljedica je složenih međuodnosa među ekonomskim, demografskim, kulturnim, tehnološkim i ideološkim strujanjima koja djeluju na svim razinama (obiteljskoj, lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj i globalnoj). Iako udžbeničku produkciju ne možemo promatrati kao odraz realiteta u kojem živimo, ne možemo joj osporiti veliku prevratničku te moć održanja društvenih odnosa. Udžbenici ponekad anticipiraju društvenu krizu, a ponekad je korigiraju ili usmjeravaju. Udžbenička produkcija mjesto je na kojem se sukreira društveno sjećanje i društveni "zaborav", odnosno, možemo je promatrati kao dimenziju političke moći te kao mjesto sukreiranja individualnih i kolektivnih identiteta te socijalne konstrukcije djetinjstva i zbilje uopće.

NAVEDENI UDŽBENICI

- Čitanka za II razred osnovne škole.* 1946. Sastavili: J. Jurman, V. Cvitan i suradnici. Zagreb: Skolpediz. Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske.
- Čitanka za II razred osnovne škole.* 1947-1948. II dopunjeno i III izdanje. Sastavili: J. Jurman, V. Cvitan i suradnici. Zagreb: Skolpediz. Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske.
- Čitanka za III razred osnovne škole.* 1946. Sastavili: J. Jurman, V. Cvitan i suradnici. Zagreb: Skolpediz. Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske.
- Čitanka za III razred osnovne škole.* 1947-1948. II dopunjeno i III izdanje. Sastavili: J. Jurman, V. Cvitan, I. Tošić, A. Blaženčić, E. Vajnaht. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Čitanka za IV razred narodne škole.* 1955. VI dopunjeno izdanje. Sastavili: V. Cvitan i J. Jurman. Zagreb: Školska knjiga.
- Čitanka za IV razred osnovne škole.* 1946. Sastavili: J. Jurman, V. Cvitan, I. Tošić, A. Blaženčić, E. Vajnaht. Zagreb: Skolpediz. Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske.
- Čitanka za IV razred osnovne škole.* 1947-1948. II dopunjeno i III izdanje. Sastavili: J. Jurman, V. Cvitan, I. Tošić, A. Blaženčić, E. Vajnaht. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Čitanka za IV razred osnovne škole.* 1950-1954. I-V izdanje. Sastavili: V. Cvitan i J. Jurman. Zagreb: Školska knjiga.
- Domovina Hrvatska.* 2002-2003. Udžbenik prirode i društva za četvrti razred osnovne škole. I i II izdanje. D. Bertić, B. Curić, I. Jurišić. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Moj dom i zavičaj.* 1966-1969. Radna bilježnica za upoznavanje prirode i društva u drugom razredu osnovne škole. I-IV izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša. Zagreb: Školska knjiga.
- Moj dom i zavičaj.* 1973-1982. Radna knjiga za prirodu i društvo u drugom razredu osnovne škole. I-X izdanje. Sastavili: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša. Zagreb: Školska knjiga.
- Moj dom i zavičaj.* 1974. Priručnik za nastavnike uz radnu knjigu za prirodu i društvo u drugom razredu osnovne škole. Sastavili: M. Pećar i V. Dorofejev. Zagreb: Školska knjiga.
- Moj dom.* 1969-1980. Radna knjiga za prirodu i društvo u prvom razredu osnovne škole. I-XII izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša. Zagreb: Školska knjiga.
- Moj dom.* 1986-1990. Radna knjiga za prirodu i društvo u prvom razredu osnovne škole. I-V izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus, S. Roglić. Zagreb: Školska knjiga.

- Moj dom.* 1991. Radna knjiga za prirodu i društvo u prvom razredu osnovne škole. VI (I izmijenjeno) izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus, S. Roglić. Zagreb: Školska knjiga.
- Moj dom.* 1991. Radni listovi za prirodu i društvo u prvom razredu osnovne škole. VI (I izmijenjeno) izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus, S. Roglić. Zagreb: Školska knjiga.
- Moj dom.* 1992. Radna knjiga za prirodu i društvo u prvom razredu osnovne škole. VII (I izmijenjeno) izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus, S. Roglić. Zagreb: Školska knjiga.
- Moj dom.* 1993-1995. Radna knjiga za prirodu i društvo u prvom razredu osnovne škole. VIII (II izmijenjeno) -X izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus, S. Roglić. Zagreb: Školska knjiga.
- Moj zavičaj.* 1974. Priručnik za nastavnike uz radnu knjigu za prirodu i društvo u trećem razredu osnovne škole. Napisali: V. Dorofejev, I. Flanjak. Zagreb: Školska knjiga.
- Moj zavičaj.* 1974-1983. Radna knjiga za prirodu i društvo u trećem razredu osnovne škole. I-X izdanje. Sastavio: V. Dorofejev. Zagreb: Školska knjiga.
- Moja domovina Hrvatska.* 1998-2002. Udžbenik prirode i društva za četvrti razred osnovne škole. I-V izdanje. I. De Zan, T. Jelić, Z. Klarić, B. Vranješ-Šoljan. Zagreb: Školska knjiga.
- Moja domovina.* 1964. Priručnik za nastavnike za IV razred. Napisao: V. Dorofejev. Zagreb: Školska knjiga.
- Moja domovina.* 1985-1990. Udžbenik prirode i društva u četvrtom razredu osnovne škole. I-VI izdanje. Napisali: I. Mažuran, V. Dorofejev, I. De Zan. Zagreb: Školska knjiga.
- Moja domovina.* 1991. Čitanka za prirodu i društvo u četvrtom razredu osnovne škole. VII (I prerađeno) izdanje. Napisali: I. Mažuran, V. Dorofejev, I. De Zan. Zagreb: Školska knjiga.
- Moja domovina.* 1991. Udžbenik prirode i društva u četvrtom razredu osnovne škole. VII (I prerađeno izdanje). Napisali: I. Mažuran, V. Dorofejev, I. De Zan. Zagreb: Školska knjiga.
- Narodna čitanka 3.* 1948. Članci iz područja prirodnih nauka i planske izgradnje naše zemlje, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb.
- Naš zavičaj.* 1992. Udžbenik za prirodu i društvo u trećem razredu osnovne škole. I izdanje. Sastavili: I. De Zan, M. Matas, V. Grdić, R. Zgombić. Zagreb: Školska knjiga.
- Naš zavičaj.* 1993. Udžbenik za prirodu i društvo u trećem razredu osnovne škole. II izmijenjeno izdanje. Sastavili: I. De Zan, M. Matas, V. Grdić, R. Zgombić. Zagreb: Školska knjiga.
- Naš zavičaj.* 1994-1995. Udžbenik za prirodu i društvo u trećem razredu osnovne škole. III izmijenjeno i IV izdanje. Sastavili: I. De Zan, M. Matas, V. Grdić, R. Zgombić. Zagreb: Školska knjiga.

- Naš zavičaj.* 1996-1997. Udžbenik za prirodu i društvo u trećem razredu osnovne škole. I i II izdanje. Sastavili: I. De Zan, M. Matas, V. Grdić, R. Zgombić. Zagreb: Profil international.
- Naš zavičaj.* 1998-2002. Udžbenik za prirodu i društvo u trećem razredu osnovne škole. I-V izdanje. Sastavili: M. Matas, V. Grdić, R. Zgombić. Zagreb: Profil international.
- Naš zavičaj. Čitanka – slikovnica za upoznavanje prirode i društva u II razredu narodne škole.* 1955. I dio. Jesen i zima. Zagreb: Školska knjiga.
- Naša domovina Hrvatska.* 1993-1997. Udžbenik za četvrti razred osnovne škole. I-V izdanje. M. Matas, F. Medovka. Zagreb: Školska knjiga.
- Naša domovina Hrvatska.* 1998-2002. Udžbenik za četvrti razred osnovne škole. I-V izdanje. M. Matas, S. Jukić, F. Medovka. Zagreb: Profil international.
- Otkrivamo svoj zavičaj.* 1987-1990. Radna knjiga za prirodu i društvo u drugom razredu osnovne škole. I-IV izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus, V. Novoselac. Zagreb: Školska knjiga.
- Otkrivamo svoj zavičaj.* 1991. Radna knjiga za prirodu i društvo u drugom razredu osnovne škole. V (I izmijenjeno) izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus, V. Novoselac. Zagreb: Školska knjiga.
- Otkrivamo svoj zavičaj.* 1992. Radna knjiga za prirodu i društvo u drugom razredu osnovne škole. VI (I izmijenjeno) izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus, V. Novoselac. Zagreb: Školska knjiga.
- Otkrivamo svoj zavičaj.* 1993-1995. Radna knjiga za prirodu i društvo u drugom razredu osnovne škole. VII (II izmijenjeno) – IX izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus, V. Novoselac. Zagreb: Školska knjiga.
- Počtnica i čitanka za prvi razred osnovne škole.* 1945. Sastavili: I. Tošić, V. Cvitan, J. Jurman, E. Vajnaht, A. Blaženčić. Zagreb: Skolpediz. Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske.
- Počtnica i čitanka za prvi razred osnovne škole.* 1946-1948. II prošireno, III i IV izdanje. Sastavili: I. Tošić, V. Cvitan, J. Jurman, E. Vajnaht, A. Blaženčić. Zagreb: Skolpediz. Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske.
- Počtnica za I razred narodne škole.* 1951-1960. I-X izdanje. Sastavio: V. Cvitan. Zagreb: Školska knjiga.
- To je moj svijet 1.* 1996-2002. Udžbenik prirode i društva za prvi razred osnovne škole. I-VII izdanje. Napisali D. Vrgoč, V. Strugar, V. Budinski. Zagreb: Alfa.
- To je moj svijet 1.* 2000. Udžbenik prirode i društva za prvi razred osnovne škole. I izdanje ćirilicom. Napisali: D. Vrgoč, V. Strugar, V. Budinski. Zagreb: Alfa.
- To je moj svijet 2.* 1996-2002. Udžbenik prirode i društva za drugi razred osnovne škole. I-VI izdanje (2001. nije izašao). Napisali: D. Vrgoč, V. Strugar, Lj. Kožić. Zagreb: Alfa.
- To je moj svijet 2.* 1996-1998. Radna bilježnica prirode i društva za drugi razred osnovne škole. I-III izdanje. Napisali: D. Vrgoč, M. Čudina-Obradović, V. Strugar. Zagreb: Alfa.

- U mom domu i oko njega*. 1981. Priručnik za nastavnike za prvi razred. I izdanje. Napisali: J. Bukša, M. Omčikus, S. Roglić. Zagreb: Školska knjiga.
- U mom domu i oko njega*. 1981-1985. Radna knjiga za prirodu, društvo i rad u prvom razredu osnovne škole. I-V izdanje. Napisali: J. Bukša, G. Bolkovac-Bukša, M. Omčikus. Zagreb: Školska knjiga.
- U mom domu i zavičaju*. 1983-1984. Priručnik za nastavnike uz radnu knjigu iz prirode i društva u drugom razredu osnovne škole. I i II izdanje. Sastavili: V. Dorofejev i I. Mažuran. Zagreb: Školska knjiga.
- U mom domu i zavičaju*. 1983-1986. Radna knjiga za prirodu i društvo u drugom razredu osnovne škole. I-IV izdanje. Napisali: V. Dorofejev i I. Mažuran. Zagreb: Školska knjiga.
- U mom zavičaju*. 1984-1990. Radna knjiga za prirodu i društvo u trećem razredu osnovne škole. I-VII izdanje. Sastavili: V. Dorofejev, I. Mažuran. Zagreb: Školska knjiga.
- U mom zavičaju*. 1991. Radna knjiga za prirodu i društvo u trećem razredu osnovne škole. VIII (I izmijenjeno) izdanje. Sastavili: V. Dorofejev, I. Mažuran. Zagreb: Školska knjiga.
- Vjerni drugovi*. 1962-1969. Bukvar za I razred osnovne škole. I-VIII izdanje. Sastavili: V. Cvitan, E. Vajnaht. Zagreb: Školska knjiga.
- Zlatna lađa*. 1964-1969. Čitanka za II razred osnovne škole. I-VI izdanje. Sastavili E. Vajnaht, G. Vitez, V. Cvitan. Zagreb: Školska knjiga.

NAVEDENA LITERATURA

- Althusser, Louis. 1986. "Ideologija i ideološki aparati države". U *Proturječja suvremenog obrazovanja*. Zagreb: RZRKSSOH, 119-140.
- Anderson, Benedikt. 1998. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Anić, Vladimir. 2000. *Rječnik hrvatskog jezika*. III. prošireno izdanje. Zagreb: Novi Liber.
- Appadurai, Arjun. 1996. *Modernity at Large. Cultural dimension of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Banovac, Boris. 1998. *Društvena pripadnost, identitet i teritorij. Sociološko istraživanje regionalne pripadnosti u Istri*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Baranović, Branislava. 1999. "Udžbenici povijesti i nacionalni identitet mladih". U *Kultura, etničnost, identitet*. Jadranka Čačić-Kumpes, ur. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti - Naklada Jesenski i Turk - Hrvatsko sociološko društvo, 153-170.
- Baranović, Branislava. 2000. "*Slika*" žene u udžbenicima književnosti. Zagreb: IDIZ.

- Bart [Barth], Fredrik. 1997. "Etničke grupe i njihove granice". U *Teorije o etnicitetu*, Filip Putinja [Philippe Poutignat] i Žoslin Stref-Fenar [Jocelyne Streiff-Fenart], ur. Beograd: XX vek, 211-259.
- Berger, Peter L. i Luckmann, Thomas. 1992. *Socijalna konstrukcija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- Bošković-Stulli, Maja. 1983 "O nužnosti povezivanja nastavnog i studijskog pristupa usmenoj književnosti". U *Usmena književnost nekad i danas*. Beograd: Prosveta, 197-208.
- Budak, Neven. 1997. "Prevladavanje tradicionalne historiografije". U *Zbornik radova simpozija o fundamentalnim istraživanjima održanog 14. i 15. prosinca 1995*. Zagreb: HAZU, 117-123.
- Büchner, Peter i Burkhard Fuchs. 2001. "Children Are Schoolchildren: Relationship between School Culture and Child Culture". U *Childhood in Europe. Approaches – Trends – Findings*. Manuela du Bois-Reymond, Heinz Sünker i Heinz-Hermann Krüger, ur. Bern - New York etc.: Peter Lang, 161-184.
- Connerton, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus. [Biblioteka Electa]
- Čačić-Kumpes, Jadranka. 1999. "Kultura, etničnost i obrazovanje: naznake o interakciji i perspektivi". U *Kultura, etničnost, identitet*. Jadranka Čačić- Kumpes, ur. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti - Naklada Jesenski i Turk - Hrvatsko sociološko društvo, 139-152.
- De Certeau, Michael. 1988. *The Writting of History*. New York: Columbia University Press.
- Gellner, Ernest. 1998. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura.
- Hobsbawm, Eric i Terence Ranger, ur. 1983. *Invention of Tradition*. Cambridge - London - New York: Cambridge University Press.
- Iz UNESCO-a. "Modeli nastavnih jedinica". 1993. *Život i škola. Časopis za teoriju i praksu u odgoju* 4:393-400.
- Jambrešić Kirin, Renata i Maja Povrzanović. 1996. "Negotiating Identities? The Voices of Refugees between Experience and Representation". U *War Exile and every day life. Cultural Perspectives*. Renata Jambrešić Kirin i Maja Povrzanović, ur. Zagreb: Institute for Ethnology and Folklore Research, 3-19.
- James, Adrian L. i Allison James. 2001. "Tightening the Net: Children, Community and Control". *British Journal of Sociology* 52/2:211-228.
- James, Allison. 2004. "Understanding Childhood from an Interdisciplinary Perspective. Problems and Potentials". U *Rethinking Childhood*. Peter B. Pufall i Richard P. Unsworth, ur. New Brunswick, New Jersey - London: Rutgers University Press, 25-37.
- Jelavich, Charles. 1992. *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*. Zagreb: Globus nakladni zavod - Školska knjiga.

- Koren, Snježana. 2006. "Heroji' i 'antiheroji' u udžbenicima: slike nacionalne povijesti u udžbenicima uoči i nakon 1990. godine. <http://www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex/historymemoryfulltexts.doc>
- Le Goff, Jacques. 1992. *History and Memory*. New York: Columbia University Press.
- Marks, Ljiljana. 1987. "Usmena priča u školskim udžbenicima". *Narodna umjetnost* 24:147-156.
- Mimica, Ivan. 1978. "Usmena književnost u osnovnoj školi". U *Otvorenost stvaranja*. Split: Čakavski sabor, 193-218.
- Perić-Polonijo, Tanja. 1985. "Usmena književnost u programu i udžbenicima književnosti". *Narodna umjetnost* 22:273-316.
- Polić, Rajka. 1986. "Povijesni sukob mitova o ženskoj emancipaciji". *Žena* 44/6:73-88.
- Polić, Rajka. (u tisku.) "Ideološka uporaba životinja u udžbenicima". U *Kulturni bestijarij: književni, etnološki, folkloristički i kulturnoantropološki prilozi*. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku - Sveučilišna naklada.
- Polšek, Darko. 1983. "Analiza kulturnih sadržaja udžbenika prezentiranih na izložbi "Moja prva početnica" u Velikoj Gorici". *Umjetnost i dijete* 5/15:19-51.
- Prout, Alan i Allison James. 1990. "A New Paradigm for the sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems". U *Constructing and reconstructing childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. Alan Prout i Allison James, ur. Basingstoke, U. K.: Falmer Press, 7-33.
- Prica, Ines i Maja Povrzanović. 1995. "Autobiografije djece – ratnih prognanika kao etnografija odrastanja". *Narodna umjetnost* 32/2:187-215.
- Qvortrup, Jens. 1990. "A Voice for Children in Statistical and Social Accounting: A Plea for Children's Right to Be Heard". U *Constructing and reconstructing childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. Alan Prout i Allison James, ur. Basingstoke, U. K.: Falmer Press, 85-106.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1990. "Metamorfoza socijalističkih praznika". *Narodna umjetnost* 27:21-31. (2000. U *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX. vek, 101-119).
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1992. "O konstrukciji tradicije u naše dane". *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 29:25-43.
- Sklevicky, Lydia. 1996. *Konji, žene, ratovi*. Rihtman-Auguštin, Dunja, ur. Zagreb: Ženska infoteka.
- Smith, Anthony D. 1987. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford - New York: Basil Blackwell.
- Spajić-Vrkaš, Vedrana Ivanka Stričević, Dubravka Maleš i Milan Matijević. 2004. *Poučavati prava i slobode: priručnik za učitelje osnovne škole: s vježbama za razrednu nastavu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo.

Van den Berghe, Pierre L. 1987. *The Ethnic Phenomenon*. New York: Praeger.

(RE)CONSTRUCTION OF IDENTITY IN TEXTBOOK
PRODUCTION: ANALYSIS OF THE FIRST FOUR GRADES
OF ELEMENTARY SCHOOL TEXTBOOK CONTENT
FROM 1945 TO THE PRESENT DAY

SUMMARY

The article deals with teaching material for the first four grades of elementary school, from 1945 to the present day. The author first monitors reading-books whose content covers several of today's subjects, followed by reading-books for language teaching and, from the middle of the 1960s when they started to come out on a regular basis, only reading-books for teaching of the subject of *Nature and Society*.

The specific nature of the selected material can be seen in the fact that these are the first textbooks (and, in the past, also the first publications) which children encounter, and that these are textbooks that present the microcosm of the society in which we live, which is emphasised by the concept of widening the concentric circle from the private to the public universe of the individual spread over the first four grades: home and family, immediate native place, broader native place, and the homeland. The simplification of textbook content in keeping with the children's age emphasises their ideological determinacy, particularly at times of social crisis. The variability in content is a consequence of complex inter-relations between economic, demographic, cultural, technological and ideological factors that exert influence on all levels (family, local, regional, national and global). Although textbook output cannot be regarded as a reflection of the reality in which we live, it cannot be denied that it has considerable power, both from the subversive aspect and in the maintenance of social relations. The author endeavours to point to textbook production as a place in which social memory and social «oblivion» are co-created and/or to observe them as a dimension of political power and the place of co-creation of individual and collective identity and the social construction of childhood and reality overall.

Key words: school textbooks, identity, childhood.